

Grieks (aan)leren in de Oudheid Het getuigenis van de papyri*

door

Valerie VAN ELST

Abstract

The desert of Egypt has brought to light a number of grammatical exercises written on papyrus, which originally circulated in the classroom of the γραμματικός or ancient teacher of Greek grammar. As "direct" sources, these school papyri provide us – more than the indirectly transmitted literary source material – with specific information about daily school practice, about the didactic methods used by teachers and students, and about the content and purpose of grammatical instruction in Greek antiquity. Moreover, given their varied character, they can be subdivided into several types: a series of fragmentary preserved grammatical manuals; a set of morphological paradigms of the verb, the noun, and the pronoun; 2 lists with a phonetic classification of the letters of the alphabet; a couple of exercises with an elementary form of syntax; and the inflection of a whole sentence. The present paper seeks to discuss a selection of school texts out of this direct and varied papyrological source material in order to give the reader a short introduction to ancient grammatical instruction.

Wat zou onze kennis van de antieke wereld voorstellen zonder de wonderere wereld van de papyrologie? Als hulpwetenschap van de klassieke filologie en de *Alttertumswissenschaft* heeft deze discipline ons beeld van de Oudheid al op verschillende domeinen aanzienlijk verruimd, en verwacht wordt dat ze door de voortdurende aangroei van de teksten nog heel wat in petto heeft.

Ook voor onze kennis van het antieke grammaticaonderricht speelt de papyrologie een verdienstelijke rol. Dankzij de woestijn van Egypte beschikken we thans over een dertigtal taalkundige schoolteksten op

* Dit artikel biedt een synthese van mijn licentiaatsverhandeling "Grieks leren in de Oudheid. Het getuigenis van de papyri" (2003), die op haar beurt verder bouwt op A. WOUTERS. 1999. "La grammaire grecque dans l'école antique, d'après les papyrus". In: L. BASSET – F. BIVILLE (edd.), *Actes du XXXIe Congrès International de l'A.P.L.A.E.S. (Universités Lyon 2 et Lyon 3 – Lyon 5, 6 et 7 juin 1998)*, 51-68. Lyon.

papyri, ostraca of schrijftafeltjes, die ons direct introduceren in de klas van de γραμματικός of grammaticaleeraar Grieks uit de Oudheid. Deze γραμματικός deed allicht zijn intrede in het onderwijs omstreeks 100 voor Chr.¹ Vanaf dat moment tekende zich in het onderwijssysteem een driedelige structuur af – met een ‘lager’, een ‘middelbaar’ en een ‘hoger’ niveau – die gedurende heel wat eeuwen het educatief klimaat doorheen de Griekse, Romeinse en Byzantijnse wereld zou bepalen.² Zo liepen kinderen ten eerste tussen ongeveer 7 en 11 jaar school bij de γραματοδιδάσκαλος om te leren lezen en schrijven. Daarna, vanaf ongeveer 12 jaar, kwamen ze terecht bij de γραμματικός, en ten slotte konden ze hun schoolcarrière eventueel nog vervolmaken met hogere studies in retoriek, filosofie of geneeskunde, al was zeker dit derde niveau en waarschijnlijk ook het tweede wel enkel voor de hogere klasse weggelegd.³

Wat stond er concreet op het programma in de klas van de γραμματικός? De definitie van γραμματική uit de eerste spraakkunst van het Westen, namelijk het grammaticaal leerboek van Dionysius Thrax uit ca. 100 voor Chr., biedt ons het volgende beeld van wat er in de Oudheid allemaal onder de noemer ‘grammatica’ viel (*Grammatici Graeci*, vol. I.1, p. 5-6)⁴:

Grammatica is de proefondervindelijke kennis van wat bij dichters en prozaschrijvers het meest gebruikelijk is. Ze heeft 6 delen: ten eerste, het gedegen voorlezen in overeenstemming met de prosodie; ten tweede, de verklaring van de aangetroffen poëtische figuren; ten derde, de toegankelijke verklaring van de zeldzame woorden en van de his-

¹ Cf. A.D. BOOTH. 1978. “The Appearance of the *schola grammatici*”. *Hermes* 106. 117-125.

² Deze driedelige structuur was evenwel niet altijd en overall duidelijk aanwezig. Ondanks de continuïteit konden er grote verschillen bestaan tussen ‘scholen’ onderling, niet in het minst doordat er in de Oudheid geen centrale instantie aanwezig was die het onderricht van alle niveaus reguleerde en subsidieerde (cf. R.A. KASTER. 1983. “Notes on ‘Primary’ and ‘Secondary’ Schools in Late Antiquity”. *Transactions of the American Philological Association* 113. 323-345).

³ Voor meer informatie over het antieke onderricht, cf. o.a. H.-I. MARROU. 1965⁶. *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris; S.F. BONNER. 1977. *Education in Ancient Rome. From the Elder Cato to the Younger Pliny*. London; T. MORGAN. 1998. *Literate Education in the Hellenistic and Roman Worlds*. Cambridge; R. CRIBIORE. 2001. *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton-Oxford.

⁴ Een aantal geleerden nemen deze definitie als uitgangspunt voor een beschrijving van het grammaticaonderwijs. Cf. o.a. E. HOVDHAUGEN. 1991. “The Teaching of Grammar in Antiquity”. In: P. SCHMITTER (ed.), *Sprachtheorien der abendländischen Antike*, 384-387. Tübingen; WOUTERS, p. 54 en vooral CRIBIORE, pp.185-219.

torische verwijzingen; ten vierde, het vinden van de etymologie; ten vijfde, het opstellen van de analogie (d.i. de morfologische regelmaat); ten zesde, de beoordeling van gedichten, wat van al de delen in het vak het mooiste is.⁵

Een scholion op Dionysius Thrax vertaalt deze 6 onderdelen van grammatica als volgt naar de lesactiviteiten van de γραμματικός (*Grammatici Graeci*, vol. I.3, p. 453, r. 19-23):

Eerst lezen (de leerlingen) en dan legt (de leraar) hen de betekenis van de tekst uit. Vervolgens verduidelijkt hij de zaken die door het vocabularium en door de geschiedenis worden opgeroepen. Dan geeft hij de etymologie van de woorden. Daarna legt hij aan de leerlingen de (flexie)regels uit van de woorden die ze tijdens de lectuur tegenkomen, en tenslotte leert hij hen de teksten te beoordelen.

Aldus blijkt dat de term grammatica in de Oudheid een ruimere betekenis had dan nu, namelijk die van filologie of taal- en literatuurstudie, en dat conform hiermee de γραμματικός niet enkel een taalleeraar was, maar ook en vooral een leraar in de studie van de klassieke literaire teksten. Dit ruime concept van grammatica dient te worden gesitueerd tegen de achtergrond van de Alexandrijnse, filologische traditie, waarbij geleerden vanaf het begin van de Hellenistische periode zich gingen toeleggen op het becommentariëren, corrigeren, uitgeven en beoordelen van de klassieke auteurs met het oog op de bewaring van het Griekse literaire patrimonium.⁶

Welke plaats bekleedde ons modern concept van grammatica, namelijk de taalstudie, in de lesactiviteiten van de γραμματικός? In de literaire bronnen vinden we maar een karig antwoord op deze vraag. Quintilianus uit de 1ste eeuw na Chr. en Sextus Empiricus uit de 2de-3de eeuw na Chr. zijn nagenoeg de enige auteurs die specifiek aandacht besteden aan het taalkundige aspect van het antieke grammaticaonderricht. Gelukkig maar dus dat we daarnaast ook kunnen terugvallen op een reeks papyrologische bronnen om deze karige informatie aan te vullen. Vooral sinds de studie van Criore uit 1996⁷ beschikken we

⁵ Vertaling uit: P. SWIGGERS – A. WOUTERS. 1998. *De Tékhne Grammatikê van Dionysius Thrax: de oudste spraakkunst in het Westen. Inleiding; Griekse tekst met Nederlandse vertaling en noten; Duitse vertaling (door W. KURSCHNER); terminologisch apparaat en bibliografie*. Leuven-Paris.

⁶ Cf. o.a. J. LALLOT. 1999. "Philologie et grammaire à Alexandrie". In: BASSET - BIVILLE, pp. 41-49.

⁷ R. CRIBIORE. 1996. *Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt*. Atlanta.

over een stevig gefundeerde lijst van grammaticale of taalkundige schoolpapyri⁸ die hierbij als vertrekbasis kan dienen. Zij heeft namelijk bij het samenstellen van haar lijst voor het eerst uitvoerig aandacht besteed aan de criteria die toelaten om te bepalen of een papyrustekst oorspronkelijk in een schoolmilieu fungeerde of niet. Ik zet de voor-naamste criteria hier even op een rijtje (cf. pp. 35-118):

Een eerste en meteen ook het meest doorslaggevende *criterium* is het handschrift. Leraren hadden over het algemeen een vlot en regelmatig handschrift met duidelijk leesbare letters, omdat ze dienden rekening te houden met het gemak van de leerlingen, die hun modellen kopieerden. Het handschrift van leerlingen verschilde uiteraard van niveau tot niveau. Bij de γραμματικός konden leerlingen over het algemeen al tamelijk snel, vloeiend en regelmatig schrijven, zodat hun geschrift niet altijd duidelijk onderscheiden kan worden van dat van een leraar of geoefende beroepsscriba, en er vaak andere criteria nodig zijn om te bepalen of een tekst al dan niet uit een schoolomgeving stamt.

Een tweede criterium is het schrijfmateriaal. De meest gebruikte schriftdragers voor de grammaticale schoolteksten zijn papyri en houten schrijfafeltjes. Het materiaal van de papyri is doorgaans van een povere kwaliteit en vaak schreef men op de verso zijde van reeds gebruikte vellen, o.a. om de kostprijs te drukken. De schrijfafeltjes werden vaak gelinieerd, maar omdat men meestal parallel met de lange zijde van de tabletjes schreef, konden ook de nerven van het hout als richtsnoer dienen, een methode waarvan vooral gevorderde leerlingen gebruik maakten.

Een derde criterium omvat allerlei kenmerken van formele en inhoudelijke aard. Sommige kenmerken hebben vooral betrekking op de lay-out van de schoolteksten en werden gebruikt om oefeningen overzichtelijker te maken of om louter esthetische redenen. Zo zijn bijvoorbeeld soms horizontale en verticale lijnen in een oefening aangebracht om verschillende secties van elkaar te onderscheiden. Andere kenmerken hebben dan weer eerder betrekking op de inhoud, zoals lees- en punctuatietekens, waaronder bijvoorbeeld de *paragraphos*, d.i. een kort horizontaal lijntje aangebracht in de linkermarge om een (onderdeel van een) oefening af te ronden.

⁸ Het betreft hier grammaticale teksten die door leerkrachten of leerlingen werden opgesteld. Grammaticale teksten die door geoefende beroepsscriba's werden geschreven, werden door Criore niet in haar lijst met schoolpapyri opgenomen, omdat het heel moeilijk is om te bepalen of dergelijke teksten in een schoolmilieu fungeerden dan wel bestemd waren voor een algemeen publiek.

Een vierde criterium tenslotte is het voorkomen van fouten en correcties of uitwissingen. In bepaalde gevallen kunnen deze twee elementen door hun veelvuldige aanwezigheid of door hun aard doorslaggevend zijn in de identificatie van papyri als schoolteksten.

Uit deze criteria blijkt dat de grammaticale of taalkundige schoolpapyri⁹ alleen al door hun directe karakter een interessante aanvulling vormen op het indirect overgeleverde literaire bronnenmateriaal. Ze geven ons namelijk een concreet beeld van de fouten waartoe leerlingen geregeld verleid werden, van de manier waarop leerkrachten en leerlingen schreven en hun schoolwerk een verzorgde lay-out trachten te geven etc. Bovendien gaat het om gevarieerde bronnen die zowel het domein van de fonetiek, de morfologie als de syntaxis beslaan. Zo beschikken we over een paar fonetische classificaties van de lettertekens, over een paar oefeningen met een elementaire vorm van syntaxis en over een hele reeks morfologische flexieparadigmata. Het gros van deze paradigmata zijn vervoegingen van het werkwoord, maar er zijn ook drie verbuigingen van het naamwoord, een verbuiging van het voornaamwoord en zelfs een verbuiging van een hele zin bewaard gebleven. Daarnaast tellen de schoolpapyri ook nog een aantal fragmenten uit τέχνη γραμματικαί of grammaticale leerboeken. Deze fragmentarisch overgeleverde leerboeken vertonen zowel inhoudelijk als formeel veel overeenkomsten met de *Technê Grammatikê* van Dionysius Thrax en bevatten net als deze een reeks definities, classificaties en voorbeelden van de basisconcepten van grammatica, en in de eerste plaats van de reededelen.

In wat volgt, zou ik een selectie uit dit papyrologisch schoolmateriaal onder de loep willen nemen teneinde een concreter beeld te geven van Grieks leren of aanleren in de Oudheid.

A. FONETIEK

Naast afzonderlijke schooloefeningen zijn er in Egypte ook een aantal schoolhandboeken met verschillende oefeningen bewaard gebleven, zoals bijvoorbeeld *Brit. Mus. Add. MS. 37533* (= Cribiore nr. 385). Dit schoolhandboek, daterend uit de 3de eeuw na Chr., bestaat uit acht houten schrijftafeltjes, waarvan elke zijde – behalve die die de cover vormen – is genummerd van Α tot Π. Elk schrijftafeltje is bovendien

⁹ Van de meeste van deze schoolpapyri is een online editie beschikbaar in de 'Catalogue of Paraliterary Papyri' (<http://cpp.arts.kuleuven.be>).

voorzien van twee gaatjes in de lange onder- of bovenzijde, waardoor oorspronkelijk een koord was aangebracht om ze met elkaar te verbinden. We weten aan wie het schoolhandboek toebehoorde, namelijk aan de leerling Epaphroditos, wiens naam op het eerste tabletje (cf. *infra*) vermeld staat, al is het wel zo dat hij zeker niet alle tabletjes heeft beschreven, omdat er twee of drie verschillende handschriften onderscheiden kunnen worden.

Verderop in het luik *syntaxis* zullen er nog een paar oefeningen uit het schoolhandboek van Epaphroditos aan bod komen. Hier, in het luik *fonetiek*, verdient de volgende fonetische classificatie van de Griekse lettertekens op tabletje 4b¹⁰ in het bijzonder onze aandacht¹¹:

Col. 1

Col. 2

228 τὸ ᾶ δίσημον
 229 τὸ β μέσον
 230 τὸ γ μέσον
 231 τὸ δ μέσον
 232 τὸ ε βραχύ
 233 τὸ ζ διπλοῦν
 234 τὸ η μακράν
 235 τὸ θ δασύ
 236 τὸ ι δίσημον
 237 τὸ κ ψιλόν
 238 τὸ λ ὑγρόν καὶ ἀμετάβαλον¹²
 239 τὸ μ ὑγρόν καὶ ἀμετάβαλον
 240 τὸ ν ὑγρόν καὶ ἀμετάβαλον
 241 τὸ ξ διπλοῦν
 242 τὸ ο βραχύ

243 τὸ π ψιλόν
 244 τὸ ρ ὑγρόν καὶ ἀμετάβαλον
 245 τὸ σ ἡμίφωνον
 246 τὸ τ ψιλόν
 247 τὸ υ δίσημον
 248 τὸ φ δασύ
 249 τὸ χ δασύ
 250 τὸ ψ διπλοῦν
 251 τὸ ω μακρόν

234 μακράν: 1. μακρόν

238-240; 244 ἀμετάβαλον: 1. ἀμετάβολον

De terminologie van deze classificatie stemt in grote mate overeen met die van het leerboek van Dionysius Thrax. Zo worden de ε en de ο βραχύ genoemd en de η en de ω μακρόν, omdat het respectievelijk

¹⁰ Transcriptie uit F.G. KENYON, 1909. "Two Greek School-Tablets". *Journal of Hellenic Studies* 29. 36.

¹¹ Onze bespreking van deze fonetische classificatie is in grote mate gebaseerd op WOUTERS, pp. 56-58.

¹² Voor zover ons bekend is de vorm ἀμετάβαλον (i.p.v. ἀμετάβολον) enkel hier betuigd. Waarschijnlijk gaat het dus om een fout van de opsteller van de fonetische lijst. Zoals reeds eerder gezegd, kan de aanwezigheid van fouten een belangrijke rol spelen in de identificatie van schoolteksten. Let in dit verband ook nog op twee andere karakteristieke elementen, namelijk de korte, horizontale lijntjes boven de verschillende letters, die mogelijk zijn aangebracht om het geheel overzichtelijker te maken, en de "paragraphos", die het einde van de oefening aangeeft.

om korte en lange klinkers gaat. De resterende klinkers α, ι en υ krijgen de benaming δισημιον (letterlijk: "met twee aanduidingen"), omdat ze zowel kort als lang kunnen zijn. Dionysius Thrax gebruikt in dit verband het meer courante δίχρονον ("met twee tijden"), wat op hetzelfde neerkomt. Van de medeklinkers wordt de σ ἡμίφωνον genoemd ("half- of bijna-klinkend"), omdat deze letter op zich wel een geluid voortbrengt, maar minder goed weerklinkt dan een klinker. Ook de ζ, de ξ, de ψ, de μ, de ν, de λ en de ρ vallen onder de categorie van "halfklinkers", maar deze zeven letters krijgen nog een specifiekere benaming toebedeeld. Zo worden de ζ, de ξ en de ψ als διπλοῦν ("dubbel") bestempeld, omdat ze elk, aldus Dionysius Thrax, uit twee medeklinkers zijn samengesteld, namelijk respectievelijk uit σ en δ, uit κ en σ, en uit π en σ. De μ, de ν, de λ en de ρ daarentegen worden ὑγρὸν καὶ ἀμετάβολον genoemd ("vloeiend en onveranderlijk"), een benaming waarvan de verklaring allicht minder voor de hand ligt dan die van de vorige letters. Dionysius Thrax zegt ons over deze subcategorie het volgende (*Grammatici Graeci*, vol. I.1, p. 14, r. 7-9):

Ze worden 'onveranderlijk' genoemd omdat ze niet veranderen in de toekomstige tijden van de werkwoorden, en ook niet in de buigingen van de naamwoorden. Ze worden ook 'vloeiende' (medeklinkers) genoemd.¹³

Op de vraag waarom de betrokken letters ook "vloeiend" genoemd worden, biedt Dionysius ons geen antwoord, maar hiervoor kunnen we wel terecht bij de scholia op diens leerboek. Eén van de verklaringen die zij geven voor de term "vloeiend" is dat de μ, de ν, de λ en de ρ zowel de waarde kunnen hebben van twee letters als van één letter, en daardoor nu eens in combinatie met een onmiddellijk voorafgaande medeklinker een lettergreep door positie verlengen, dan weer niet (*Grammatici Graeci*, vol. I.3, p. 46, r. 22-31; p. 340, r. 20-24 etc.). "Vloeiend" lijkt hier aldus synoniem te staan voor "onstabiel" of "veranderlijk", daar waar de term ἀμετάβολον juist wijst op een onveranderlijk kenmerk. Tenslotte bevat de fonetische classificatie ook nog de benamingen δασύ ("ruig", "behaard"), ψιλόν ("zuiver", "kaal") en μέσον ("ertussenliggend"). Deze benamingen berusten op de aan- of afwezigheid van aanblazing: "ruig" zijn de medeklinkers die met veel aanblazing worden uitgesproken, namelijk de geaspireerde medeklinkers θ, φ en χ; "zuiver" de medeklinkers die met weinig of geen aan-

¹³ Vertaling uit SWIGGERS – WOUTERS, p. 26.

blazing worden uitgesproken, namelijk de niet-geaspireerde medeklinkers τ , π en κ ; en “ertussenliggend” de medeklinkers die qua aanblazing het midden houden tussen de “ruige” en de “zuivere” medeklinkers, namelijk de δ , de γ en de β . Deze driedeling, en vooral de categorie “ertussenliggend”, is vanuit ons oogpunt op zijn minst merkwaardig, maar het zou ons te ver voeren om hier op deze kwestie dieper in te gaan.¹⁴

Laten we daarentegen nog wél eventjes blijven stilstaan bij het doel van de schooltekst: waartoe dienden Epaphroditos en zijn schoolkameeraden een fonetische classificatie zoals deze te memoriseren? De benamingen lijken weinig of niets te zeggen over de correcte uitspraak van de letters. Welk belang heeft het bijvoorbeeld voor de uitspraak om te weten dat λ , μ , ν en ρ “vloeiend en onveranderlijk” zijn? Of wat voor nut heeft het in dit opzicht dat de ζ , de ξ en de ψ “dubbel” genoemd worden als niet tevens vermeld wordt uit welke medeklinkers de letters zijn samengesteld? Bovendien corresponderen sommige benamingen niet meer met de fonetische realiteit van de 3de eeuw na Chr., waarin onze schooloefening tot stand kwam. Zo wordt de ζ bijvoorbeeld als “dubbel” bestempeld, hoewel deze letter reeds in de loop van de 4de eeuw voor Chr. werd uitgesproken als /z/ in plaats van als /sd/ of /dz/.¹⁵

Als er aldus geen verklaring gevonden kan worden in de uitspraak van de letters, kan er dan één gevonden worden in een onderdeel van de literatuurstudie, namelijk in prosodie en metrie? De klinkers worden op grond van lengte ingedeeld in lang, kort en “dichroon”. Met het oog op het scanderen van verzen is kennis hiervan uiteraard belangrijk. Ook het gebruik van de term “dubbel” is vanuit dit oogpunt verklaarbaar: ζ , ξ en ψ hebben in het metrum de waarde van twee medeklinkers en kunnen aldus een lettergreep die een korte klinker bevat, verlengen. Bovendien wordt aannemelijk waarom λ , μ , ν en ρ samenvallen onder één categorie. Zij kunnen namelijk in combinatie met een onmiddellijk voorafgaande medeklinker een korte lettergreep nu eens door positie verlengen, dan weer niet. Dit veranderlijk metrisch gedrag is precies ook de reden die sommige scholia aanvoeren als verklaring

¹⁴ Het onderscheid stemhebbend (γ , β , δ) – stemloos (π , κ , τ , ϕ , χ , θ) was de Griekse grammatici vreemd, omdat ze het bestaan van de stembanden niet kenden. Ze plaatsten de medeklinkers γ , β en δ dus niet in eenzelfde categorie op basis van hun sonoriteit. Voor meer informatie over de betrokken driedeling, cf. o.a. J. LALLOT. 1989. *La grammaire de Denys le Thrace. Traduction annotée*, 102-104. Paris.

¹⁵ Cf. W. S. ALLEN. 1974². *Vox Graeca. A Guide to the Pronunciation of Classical Greek*, 55-56. Cambridge.

voor de term “vloeiend”, zoals we hebben gezien. Tot slot wordt ook begrijpelijk waarom enkel de ζ van de acht “half- of bijnaklinkers” die Dionysius Thrax vermeldt, als ἡμίφωνον wordt bestempeld. De andere “halfklinkers”, de “dubbele” en de “vloeiende”, spelen namelijk in de metriek een andere rol dan de ζ en hebben in functie daarvan een specifiekere benaming gekregen. In het licht van dit alles had onze schooloefening dus blijkbaar als doel om Epaphroditos en zijn medeleerlingen voor te bereiden op (de regels van) het scanderen. Dit doel strookt precies met het *gedegen voorlezen in overeenstemming met de prosodie* uit Dionysius Thrax’ definitie van “grammatica” als taal- en literatuurstudie, die we hogerop hebben behandeld.

B. MORFOLOGIE

Onder het luik *morfologie* ressorteren, zoals reeds eerder gezegd, flexietabellen van het naamwoord, het voornaamwoord en het werkwoord, alsook de verbuiging van een hele zin. In het leerboek van Dionysius Thrax is de aandacht voor morfologie – in tegenstelling tot fonetiek – beperkt tot een minimum, maar deze leemte werd later in de grammaticale traditie opgevuld door de flexieregels voor het naamwoord en het werkwoord van de grammaticus Theodosius uit de 4de-5de eeuw na Chr. Deze flexieregels, die didactisch bruikbaar werden gemaakt onder de vorm van flexietabellen, lijken een grote invloed te hebben uitgeoefend in de grammaticale traditie vanaf de late Oudheid. Toch treffen we reeds flexietabellen aan in schooloefeningen uit de 1ste-2de eeuw na Chr., en het valt niet uit te sluiten dat dergelijke oefeningen ook reeds in de eerste eeuwen voor Chr. in het grammaticaonderwijs circuleerden, aangezien de eerste Alexandrijnse filologen Aristophanes van Byzantium en Aristarchus mogelijk al over een flexieleer beschikten.¹⁶ In ieder geval werd hiermee een trend ingezet die tot op heden een belangrijke rol zou blijven spelen op het vlak van taalbeheersing. *Nil novi sub sole* dus, al mag een dergelijke “aha-Erlebnis” ons er natuurlijk niet toe verleiden om flexietabellen uit de Oudheid probleemloos over te hevelen naar de hedendaagse context waarin ze functioneren.

¹⁶ Cf. o.a. S. MATTHAIOS. 1999. *Untersuchungen zur Grammatik Aristarchs: Texte und Interpretation zur Wortartenlehre*, 400-412. Göttingen.

B.1. Naamwoord

Zoals hogerop reeds vermeld, zijn er drie schoolteksten met verbuigingen van het naamwoord tot ons gekomen. Eén ervan is *PSI inv. 479* (= Cribiore nr. 372). Deze papyrus uit de 5de-6de eeuw na Chr. bevat op de verso zijde een verbuiging van het adjectief σοφός ("wijs") en op de recto zijde, waarvan hieronder een transcriptie¹⁷ geboden wordt, een verbuiging van de eigennamen ὁ Πρίαμος ("Priamus") en ἡ Ἑκάβη ("Hecabe")¹⁸:

Col. 1

41	[τῶ] Πριά[μω]	52	ὄνόμα[τος θηλυκοῦ]
42	τὸν Πρί[αμον]	53	ἐνικοῦ ἀριθμοῦ
43	ὦ Πρία[με]	54	ἡ Ἑκ[άβη]
δϛ]	_____	55	τῆς Ἑκ[άβης]
44	τῶ [Πριάμω]	56	τῇ Ἑκάβῃ
45	τοῖν [Πριάμοιν]	57	τὴν Ἑκ[άβην]
46	ὦ [Πριάμω]	58	ὦ Ἑκά[βη]
πλη]	_____	δϛ]	_____
47	οἱ Πρ[ιαμοι]	59	τὰ Ἑκά[βα]
48	[τῶν Πριάμων]	60	ταῖν Ἑκά[βαين]
49	τ[οῖς Πριάμοις]	61	ὦ Ἑκάβα
50	το[ῦς Πριάμους]		_____
51	ὦ Π[ριαμοι]		
46	ὦ: [τ]ὸ Zalateo		
52	[τος θηλυκοῦ]: [τος θηλυκοῦ] Zalateo		
61	ὦ: τὰ Zalateo		

Beide eigennamen worden verbogen in het enkelvoud (l. 53: ἐνικοῦ ἀριθμοῦ), de dualis (afk. δϛ voor δυϊκοῦ) en het meervoud (afk. πλη voor πληθυντικοῦ). Deze enkelvouds-, dualis- en meervoudsvormen zijn telkens van elkaar gescheiden door middel van horizontale lijnen, een element dat samen met nog andere karakteristieken, zoals de povere kwaliteit van de papyrus en het handschrift met duidelijk leesbare letters, de afkomst van de verbuiging uit een schoolomgeving aannemelijk maakt. In de verbuiging van Hecabe, die op l. 52 wordt aangekondigd door het label ὄνόματος θηλυκοῦ ("[verbuiging] van

¹⁷ De transcriptie die ik hier bied, houdt rekening met de correcties die Weems (S. WEEMS. 1981. *Greek Grammatical Papyri: The School Texts*. Diss. Graduate School University of Missouri-Columbia, 163-164) in de *editio princeps* van Zalateo (G. ZALATEO. 1940. "Papiiri Fiorentini inediti". *Aegyptus* 20. 12-13) heeft aangebracht.

¹⁸ Cf. ook WOUTERS, pp. 58-59 voor een korte bespreking van deze verbuiging.

het vrouwelijk naamwoord¹⁹), ontbreekt het hele meervoud, terwijl in die van Priamos enkel de nominatief en genitief enkelvoud mankeren. Binnen de drie getallen worden Priamos en Hecabe telkens verbogen in de vijf verschillende naamvallen. In de dualis staan er telkens maar drie vormen vermeld, omdat in dit getal de nominatief gelijk is aan de accusatief, en de genitief aan de datief.

Deze dualis zegt ons ook meteen iets over het doel van de verbuiging, want dit getal kwam niet meer voor in de periode waaruit onze oefening dateert. Reeds een tiental eeuwen eerder, namelijk in de 5de-4de eeuw voor Chr., was het volledig uit het dagelijkse taalgebruik en grotendeels uit de literaire taal verdwenen. Bijgevolg diende de verbuiging niet om leerlingen het Grieks van hun periode te leren spreken, want ze weerspiegelt niet het contemporaine taalgebruik van de 5de-6de eeuw na Chr.

Waarvoor diende de schooloefening dan wel? Ook hier lijkt een link met de literatuurstudie ons van pas te komen, want het is precies bij populaire schoolauteurs uit de archaische en klassieke periode zoals Homerus, Hesiodus, Euripides, Menander en Aristophanes dat we de dualis nog wel aantreffen. De verbogen eigennamen Priamos en Hecabe vormen bovendien een allusie op de *Ilias* van Homerus, de meest gelezen auteur op de schoolbanken. Bijgevolg diende onze schooloefening allicht in eerste instantie bij te dragen tot een betere kennis van de literaire taal uit het verleden, en dan vooral van het klassieke literaire Attisch uit de 5de-4de eeuw voor Chr. Dit is niet verwonderlijk aangezien het Attisch werd beschouwd als dé Griekse cultuurtaal uit het verleden bij uitstek, die bovendien in de eerste eeuwen na Chr. een heropbloei beleefde in de literatuur (het zogenaamde *Atticisme*). Vanuit deze idee van "geïdealiseerde" cultuurtaal vervulde het Attisch in onze verbuiging mogelijk niet louter een literaire, maar ook een normatieve functie. Mogelijkerwijs droeg deze modeltaal niet alleen bij tot een correcte analyse van de naamwoorden uit teksten van het literaire patrimonium, maar fungeerde het ook gedeeltelijk als een norm voor correct taalgebruik waaraan de leerlingen hun Grieks konden, of liever, moesten spiegelen.¹⁹

Nu laten echter dit literair georiënteerde en eventueel normatieve doel nog een dringende vraag onbeantwoord, die nochtans onmiddellijk door de inhoud van de papyrus wordt opgeroepen: waarom zijn de eigennamen Priamos en Hecabe verbogen in de dualis en in het meer-

¹⁹ Cf. voor deze normatieve functie in het bijzonder MORGAN, pp. 152-189.

voud? Het antwoord hierop vinden we terug in het vijfde luik van Dionysius Thrax' definitie van "grammatica", namelijk *het opstellen van de analogie*. De ἀναλογία stond als principe garant voor morfologische regelmaat en als dusdanig fungeerde het als basisprincipe voor de opbouw van flexieregels en flexietabellen, maar blijkbaar gingen grammatici in hun toepassing van dit principe in verbuigingen en vervoegingen zodanig ver dat zij ook vormen genereerden die slechts zelden in literaire teksten voorkwamen of die, zoals in dit geval, fictief waren. De drang van grammatici naar regelmaat en volledigheid bij het opstellen van flexietabellen was dus kennelijk groter dan hun bekommernis om werkelijkheidswaarde en geloofwaardigheid. Dit ἀναλογία-principe kan tevens het voorkomen van de vrouwelijke dualislidwoorden τᾶ en ταῖν verklaren: naar analogie van het enkelvoud en het meervoud werd voor het vrouwelijk in de dualis een eigen lidwoord gecreëerd, onderscheiden van het mannelijk en het onzijdig. Deze vrouwelijke vormen kwamen bij de klassieke auteurs zelf echter slechts heel zelden voor, want normaliter treffen we in hun werken τῶ en τοῖν voor de drie geslachten aan. Vanuit literair oogpunt ware het aldus veel adequater geweest om voor het vrouwelijk eveneens de vormen τῶ en τοῖν op te geven, maar ook hier was men er blijkbaar toe bereid om de taalkundige realiteit op te offeren aan het aantrekkelijke ἀναλογία-principe.

B.2. Werkwoord

De flexietabellen van het werkwoord bieden ons een gelijkaardig beeld als dat van het naamwoord. Ook zij zijn namelijk opgesteld in het klassieke, literaire Attisch en reveleren onder invloed van de ἀναλογία een aantal zeldzame of zelfs totaal fictieve vormen, zoals bijvoorbeeld de imperatief futurum. Ter illustratie bied ik een gedeeltelijke transcriptie²⁰ van de verso zijde van *Brit. Mus. Add. MS. 37516* (= Cribiore nr. 364), een houten schrijftafeltje uit de 3^e eeuw na Chr., met optatief- en participiumvormen van het werkwoord νικάω ("overwinnen"):

Col. 1	Col. 2	Col. 3	Col. 4
εὐκτικά	πληθυντικά	μελ-	πληθυντικά
νίκοιμι	νίκομεν	νικηθησοίμην	νικοίμεθα
νίκοις	νίκοιτε	νικηθήσοιο	νικοίσθε
νίκοι	νίκοιεν	νικηθήσοιτο	νικοίντο

²⁰ Transcriptie uit KENYON, p. 31.

5	παρακ- νενικήκοιμι νενικήκοις νενικήκοι αο-	παρακ- νενικήκοιμεν νενικήκοιτε νενικήκοιεν	με- μελ- νικησοίμην νικήσοιο νικήσοιτο	παρακ- νενικηκοίμεθα νενικήκοισθε νενικήκοιντο
10	αο- νικήσαιμι νικήσαις νικήσαι μελ- νικήσοιμι	αο- νικήσαιμεν νικήσαιτε νικήσαιεν	δύϊκά νικοίμεθον νίκοισθον νικοίσθην	αο- νικηθείημεν νικηθείητε νικηθείησαν
15	νικήσοις νικήσοι δύϊκά νίκοιτον νικόιτην	νικήσοιτε νικήσοιεν παθητικά νικοίμην νικόιο	νικησοίμεθον νενικήκοισθον νενικηκοίσθην αο- νικηθείητον νικηθείητην	με- αο- νικησαίμεθα νικήσαισθε νικήσαιντο
20	παρακ- νενικήκοιτον νενικηκοίτην αο- νικήσαιτον	παρακ- νενικηκοίμην νενικήκοιο νενικήκοιτο	με- αο- νικησαίμεθον νικήσαισθον νικησαίσθην μελ- νικηθησοίμεθον νικηθήσοισθον νικηθησοίσθην	με- αο- νικηθησοίμεθα νικηθήσοισθε νικηθήσιντο
25	νικησαίτην μελ- νικήσοιτον νικησοίτην	αο- νικηθείην νικηθείης νικηθείη με- αο- νικησαίμην νικήσαιο νικήσαιτο	νικηθησοίμεθον νικηθήσοισθον νικηθησοίσθην με- μελ- νικησοίμεθον νικήσοισθον νικησοίσθην	μετοχαί νικῶν παρακ- νενικηκῶς αο-δ νικήας μελ- ...
30				

Col. 1: 2-3-4 νίκοιμι - νίκοις - νίκοι: I. νικῶμι - νικῶς - νικῶ

18-19 νίκοιτον - νικόιτην: I. νικῶτον - νικῶτην

Col. 2: 2-3-4 νικόιμεν - νικόιτε - νικόιεν: I. νικῶμεν - νικῶτε - νικῶεν

18-19-20 νικόιμην - νικόιο - νικόιτο: I. νικῶμην - νικῶο - νικῶτο

Col. 3: 10-11-12 νικοίμεθον - νίκοισθον - νικοίσθην: I. νικῶμεθον - νικῶσθον - νικῶσθην

Col. 4: 2-3-4 νικοίμεθα - νικόισθε - νικόιντο: I. νικῶμεθα - νικῶσθε - νικῶντο

De optatief (col. 1, l. 1: εὐκτικῶ) en het participium (col. 4, l. 25: μετοχαί) van het werkwoord νικάω worden beide zowel in het activum als in het passivum (col. 2, l. 17: παθητικῶ) vervoegd. Binnen deze twee vormen wordt telkens eerst het enkelvoud doorheen alle tijden vervoegd, vervolgens de dualis en tenslotte het meervoud. De labels van de verschillende tijden – behalve die van het praesens, die niet is weergegeven – verschijnen in afgekorte vorm. Zij staan respectievelijk voor de tijden παρακείμενα ("perfectum"), ἀόριστα ("aorist") en μέλλοντα ("futurum").

In de vervoeging komen een aantal foutjes voor, reeds in de eerste drie vormen, bijvoorbeeld, waar mogelijk de contractieregel even uit het oog werd verloren en daardoor verkeerdelijk de diftong oi werd

gebruikt in plaats van ω . Dat de leerling uit wiens pen deze vervoeging is gevloeid af en toe de mist is ingegaan, hoeft ons natuurlijk niet te verbazen in het licht van het "literaire" doel van de vervoeging. Zo kon hij voor de dualis niet terugvallen op het gesproken Grieks uit zijn omgeving, want dit getal was toen, zoals hogerop reeds vermeld, al lang verdwenen uit het dagdagelijks taalgebruik, en ook met de optatief was hij allicht minder vertrouwd, omdat het gebruik van deze wijs sterk afnam in de loop van de eerste eeuwen na Chr.²¹ Daarenboven diende hij onder invloed van het $\acute{\alpha}\nu\alpha\lambda\omicron\gamma\acute{\iota}\alpha$ -principe een aantal vormen te construeren die reeds bij auteurs uit de klassieke periode maar zelden voorkwamen, zoals de actieve optatief perfectum en de 1ste persoon van de medio-passieve dualis op $-\mu\epsilon\theta\omicron\nu$.²² In één geval heeft de analogie zelfs aanleiding gegeven tot de constructie van een aantal fictieve vormen, namelijk in de passieve optatief perfectum. Hier verschijnen vanaf l. 22 in de tweede kolom de niet-omschreven vormen $\nu\epsilon\nu\iota\kappa\eta\kappa\omicron\iota\mu\eta\nu$, $\nu\epsilon\nu\iota\kappa\eta\kappa\omicron\iota\omicron$ etc., terwijl in het literaire taalgebruik enkel de omschreven vorming ($\nu\epsilon\nu\iota\kappa\eta\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ $\epsilon\dot{\iota}\eta\nu$, $\epsilon\dot{\iota}\eta\varsigma$ etc.) is geat- testeerd.

In de vervoeging van $\nu\iota\kappa\acute{\alpha}\omega$ zijn aldus gelijkaardige karakteristieken aanwezig als in de verbuiging van de eigennamen Priamos en Hecabe. Draaien we schooltableetje *Brit. Mus. Add. MS. 37516* om, dan wordt dit karakteristieke beeld nogmaals bevestigd, ditmaal in de verbuiging van een hele zin of $\chi\rho\epsilon\acute{\iota}\alpha$, de zogenaamde $\kappa\lambda\acute{\iota}\sigma\iota\varsigma$ $\chi\rho\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$ -oefening.²³

B.3. *Κλίσις χρείας*

Op de recto zijde van *Brit. Mus. Add. MS. 37516* wordt een zin over de filosoof Pythagoras als volgt verbogen²⁴:

²¹ Cf. B.G. MANDILARAS. 1973. *The Verb in the Greek Non-Literary Papyri*, 271-273. Athens.

²² Cf. o.a. J.E. HARRY. 1905. "The Perfect Subjunctive, Optative and Imperative in Greek". *The Classical Review* 19. 351-352; *id.* 1906. "The Perfect Forms in Later Greek from Aristotle to Justinian". *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 37. 55-58; WEEMS, p. 169.

²³ Cf. V. VAN ELST – A. WOUTERS. 2005. "Quintilian on the $\kappa\lambda\acute{\iota}\sigma\iota\varsigma$ $\chi\rho\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$. A Visit to the Class of the *grammaticus*". *Hyperboreus* 11. 247-274 en A. WOUTERS. 2007. "Between the Grammarian and the Rhetorician: the $\kappa\lambda\acute{\iota}\sigma\iota\varsigma$ $\chi\rho\epsilon\acute{\iota}\alpha\varsigma$ ". In: V. COROLEU OBERPARLEITER – I. HOHENWALLNER – R. KRITZER (edd.), *Bezugsfelder. Festschrift für Gerhard Petersmann zum 65. Geburtstag*, 137-154. Horn/Wien.

²⁴ Gedeeltelijke transcriptie uit KENYON, p. 30. Cf. ook WOUTERS 1999, pp. 60-61.

Een *χρεία* is een zin die een korte en scherpzinnige uitspraak of handeling bevat van een bepaald persoon, doorgaans van een bekend personage, zoals hier, in onze oefening, de filosoof Pythagoras. De *κλίσις* of buiging bestaat er dan in om de persoon uit de *χρεία*, *i.c.* Pythagoras, te verbuigen in de drie getallen en in de vijf naamvallen, en de rest van de zin telkens hierbij grammaticaal te laten aansluiten aan de hand van een paar gepaste formules. Als men de persoon in de genitief wil verbuigen, bijvoorbeeld, dan moet men de hele *χρεία* laten afhangen van de formule *λόγος ἀπομνημονεύεται εἰπόντος* ("men rapporteert van iemand, *i.c.* Pythagoras, dat hij heeft gezegd dat" etc.), zoals te zien is op l. 2. Overlopen we ook de rest van de verbuiging, dan hoeft het allicht weinig betoog dat de *κλίσις χρείας* een veelisende oefening was. Dat ze meerdere fouten en correcties vertoont, is dan ook niet zo verwonderlijk. In feite kunnen we stellen dat ze het beeld uit de flexietabellen van het naam- en werkwoord niet zomaar bevestigt, maar eerder nog eens uitvergroot.

B.4. Voornaamwoord

Een enigszins ander, "moderner" beeld biedt de enige ons bekende verbuiging van het voornaamwoord op tabletje 1a van *Bodl. Gr. Inscr. 3019* (= Cribiore nr. 388), een schoolhandboek uit de 3de eeuw na Chr.²⁷:

Col. 1	Col. 2
1 ὀρθή	21 σέ
2 ἐγώ	22 τοῦτον
3 σύ	23 αὐτόν
4 οὗτος	<u>24</u> ἐκεῖνον
5 αὐτός	25 κλητική
<u>6</u> ἐκεῖνος	<u>26</u> σύ
7 γενική	27 καὶ πληθυντικῶς
8 ἐμοῦ	28 ὀρθή
9 σοῦ	29 ἡμεῖς
10 τούτου	30 ὑμεῖς
11 αὐτοῦ	31 ο[....]
<u>12</u> ἐκείνου	
13 δοτική	
14 ἐμοί	

²⁷ Transcriptie uit P.J. PARSONS. 1970. "A School-Book from the Sayce Collection". *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 6. 134-135. Cf. ook WOUTERS 1999, pp. 59-60.

- 15 σοί
 16 τούτῳ
 17 αὐτῷ
 18 ἐκεῖνῳ
 19 αἰτιατική
 20 ἐμέ

Het betreft meer bepaald een verbuiging van het persoonlijk voornaamwoord van de 1ste, 2de en 3de persoon doorheen de verschillende naamvallen – ὀρθή, γενική, δοτική, αἰτιατική en κλητική – in het enkelvoud en in het meervoud (l. 27: καὶ πληθυντικῶς). De dualis, die in de 3de eeuw na Chr. reeds lang was verdwenen, ontbreekt echter.²⁸ Ook is het opvallend dat in de 3de persoon niet de oude persoonlijke voornaamwoorden ἴ, οὗ, οἷ, ἔ, σφεῖς etc. verschijnen die we aantreffen bij Dionysius Thrax, maar wel het verwijzende voornaamwoord αὐτός en de aanwijzende voornaamwoorden οὗτος en ἐκεῖνος, die vanaf de klassieke periode geleidelijk aan de rol van deze oude persoonlijke voornaamwoorden in het Grieks hebben overgenomen. Kennelijk werd dus bij deze flexietabel, in tegenstelling tot die van het naamwoord en het werkwoord, de Griekse omgangstaal van de 3de eeuw na Chr. als uitgangspunt genomen.²⁹

C. SYNTAXIS

Binnen de antieke grammaticale traditie werd pas relatief laat enige aandacht aan syntaxis geschonken. Zo is het wachten tot de 2de eeuw na Chr. vooraleer we een noemenswaardig spoor terugvinden van interesse voor syntactische ontleding, namelijk in de vier boeken Περὶ συντάξεως van Apollonius Dyscolus. Bovendien ging het niet om syntaxis in de moderne betekenis van het woord. Wat werd bestudeerd waren niet de verschillende syntactische functies van woorden op het niveau van de zin, maar wel de woorden op zich. De centrale vraagstelling luidde meer bepaald: met welke andere woordsoort(en) kan een bepaald rededeel verbonden worden en op welke manier? Aldus zat

²⁸ Vermits dit getal traditioneel tussen het enkelvoud en het meervoud in wordt verbogen, gaat het hier waarschijnlijk niet om een gebrek te wijten aan het fragmentarisch karakter van de tekst.

²⁹ Cf. o.a. *P. Oxy. inv. 25. 3B.58L* (editie in voorbereiding door WOUTERS), col. 2, ll. 10-17 (2de eeuw na Chr.): *In plaats van de bovenvermelde voornaamwoorden van de 3de persoon (sc. ἴ, οὗ etc.) gebruiken wij voornaamwoorden die het geslacht aanduiden, de mannelijke voornaamwoorden αὐτός, ἐκεῖνος, ὅδε, οὗτος, etc.*

syntaxis in de Oudheid gevangen binnen het reedelensysteem, waardoor ze zich nog niet kon ontwikkelen tot een autonome taaldiscipline met een systematisch uitgebouwde theorie.³⁰ Dit neemt echter niet weg dat in het grammaticaonderwijs wel degelijk aandacht bestond voor een soort van praktisch georiënteerde syntaxis. Hiervan getuigen twee oefeningen uit het schoolhandboek van Epaphroditos, dat reeds eerder in het luik *fonetiek* ter sprake kwam. Vermits deze twee syntactische oefeningen van een totaal verschillende aard zijn, worden ze hier beide kort voorgesteld.

De eerste oefening³¹ bevat een lijst van 207 werkwoorden met aanduiding van de erbij horende naamval of naamvallen door middel van het voornaamwoord οὗτος. Mogelijk gaat het om een invuloefening, waarbij een leerling – mogelijk Epaphroditos zelf, wiens naam op l. 1 van de transcriptie verschijnt – het voornaamwoord telkens in de juiste naamval moest toevoegen aan de werkwoorden die de leraar had genoteerd³²:

Tabletje 1b:

Col. 1	Col. 2	Col. 3	...
1 ἐπαφροδείτως ³³	13 ἐπαινῶ τοῦτον	25 οὐ λέγεται βδελύττω	
2 τιμῶ τοῦτον	14 ἀποδέχομαι τοῦτον	26 φιλῶ τοῦτον	
3 δοξάζω τοῦτον	15 καλῶ τοῦτον	27 ἀγαπῶ τοῦτον	
4 πρεσβεύω τοῦτον	16 φωνέω τοῦτον	28 στέργω τοῦτον	
5 γεραίρω τοῦτον	17 ἐγκαλῶ τοῦτον	29 φεύγω τοῦτον	
6 σεμνίνω τοῦτον	18 ἐπικαλοῦμαι τοῦτον	30 ἐκτρέπομαι τοῦτον	
7 ἀτιμάζω τοῦτον	19 οὐ λέγεται ἐπικαλῶ	31 δίδωμι τοῦτο τοῦτῳ	
8 ἐξουδενίζω τοῦτον	20 μιζῶ τοῦτον	32 συγγορῶ τοῦτο τοῦτῳ	
9 ὑβρίζω τοῦτον	21 ἐχθαίρω τοῦτον	33 παραχωρῶ τοῦτο τοῦτῳ	
10 λοιδορῶ τοῦτον	22 ἀποστρέφομαι τοῦτον	34 προξενῶ τοῦτο τοῦτῳ	
11 ὀνειδίσω τοῦτον	23 οὐ λέγεται ἀποστρέφω	35 χαρίζομαι τοῦτο τοῦτῳ	
12 ἐγκωμιάζω τοῦτον	24 βδελύττομαι τοῦτον	36 ψηφίζομαι τοῦτο τοῦτῳ	

1 ἐπαφροδείτως vel ἐπαφροδείτων; l. ἐπαφρόδειτος vel ἐπαφροδείτου; ἐπαφροδείτωγ Kenyon; ἐπαφροδείτως PARSONS, p. 147, n. 40 et WEEMS, p. 201, n. 162

11 ὀνειδίσω: l. ὀνειδίζω; ὀνιδίσω Kenyon

20 μιζῶ: l. μισῶ

32 συγγορῶ: l. συγγορῶ

³⁰ Cf. D. DONNET, 1967. "La place de la syntaxe dans les traités de grammaire grecque, des origines au XIIe siècle". *L'Antiquité Classique* 36. 22-48.

³¹ Onze bespreking van deze oefening is sterk gebaseerd op WOUTERS 1999, p. 62.

³² Gedeeltelijke transcriptie uit KENYON, pp. 32-36.

³³ Kenyon transcribeert hier onterecht de eindletter γ i.p.v. σ of υ.

De samenstelling van de lijst blijkt vooral te berusten op de betekenis van de werkwoorden. Zo treffen we bijvoorbeeld op de ll. 1-6 werkwoorden van "eren" aan, op de ll. 7-11 werkwoorden van "beledigen", etc. Deze diverse semantische groeperingen zijn van elkaar gescheiden door middel van "paragraphoi", al staan ze wel niet altijd op de juiste plaats.³⁴ Her en der verschijnt er in de lijst ook in plaats van een voor-naamwoord de uitdrukking οὐ λέγεται (bijv. op l. 19), wat zoveel wil zeggen als *wordt niet gezegd* of *komt niet voor*. In sommige gevallen gaat het inderdaad om actieve of medio-passieve vormen die nergens betuigd zijn (bijv. op l. 156: οὐ λέγεται βούλω), maar in andere gevallen gaat het om werkwoorden die wel geattesteerd zijn en we dienen daarom vermoedelijk onder de formule te verstaan *komt niet voor in de betekenis van de groep werkwoorden die aan de orde is* (bijv. op ll. 23 en 25) of, in nog een paar andere gevallen, *komt niet voor in het contemporaine taalgebruik* (bijv. op l. 19). De opsteller van de lijst heeft inderdaad meer dan waarschijnlijk niet de klassieke literaire taal, maar wel het contemporaine taalgebruik als richtsnoer genomen.³⁵ Dat oefeningen als deze ter correctie van het dagdagelijkse taalgebruik in de eerste eeuwen na Chr. geen overbodige luxe waren, blijkt uit de documentaire papyri, waarin meer dan eens verwarring optreedt tussen de naamvallen die de werkwoorden regeren.

De tweede syntactische schooltekst bevat een aantal nota's over het gebruik van de voegwoorden en de woordorde³⁶ in vraag-en-antwoord-vorm³⁷:

Tabletje 5a:

274 τὸ ὄφρα καὶ τὸ ὅπως καὶ τὸ ἵνα καὶ τὸ ἐάν
 275 τίτι συντάσσεται; τῆ ὑποτακτικῆ·
 276 τὸ ἄν καὶ τὸ εἶθε τίτι συντάσσεται; τῆ
 277 εὐκτικῆ. μετὰ τὴν μετοχὴν τὸ ῥῆμα,
 278 οἷον ἐλθὼν ἀπήγγειλα· ἐάν εἶπης
 279 τὸ ῥῆμα ἐπένεγκον τὸ ἀπαρέμφατον,
 280 οἷον βούλωμαι γράψαι βούλωμαι ἀπαγγεῖλαι.

³⁴ Na l. 11 ontbreekt er ἐέν; na ll. 21 en 23 lijken ze overbodig.

³⁵ Dit zou ook kunnen verklaren waarom we in de schooloefening op l. 202 de laat betuigde – sc. bij Lucianus in de 2de eeuw na Chr. – vorm καταδυσοπῶ terugvinden.

³⁶ Transcriptie uit KENYON, p. 37. Voor een gedetailleerdere bespreking, cf. WOUTERS 1999, pp. 63-64.

³⁷ Deze methode, de zogenaamde ἐρωταπόκρισις, die ook elders is betuigd, werd reeds in het antieke onderricht toegepast om enerzijds de mondelinge instructie van leraars te bevorderen en anderzijds leerlingen een geheugensteuntje te bieden bij het reciteren van

Met welke (modus) worden ὅφρα, ὅπως, ἵνα en εἰάν gebruikt? Met de conjunctief. Met welke (modus) worden εἴθε en ἄν geconstrueerd? Met de optatief. (Plaats) het werkwoord na het participium, zoals bijv. ἐλθὼν ἀπήγγειλα ('toen ik was weggegaan, meldde ik'). Als je het werkwoord uitspreekt, plaats dan de infinitief (die ervan afhangt) erna, zoals bijv. βούλομαι γράψαι ('ik wil schrijven') en βούλομαι ἀπαγγεῖλαι ('ik wil melden').

Gezien haar normatieve karakter, dat vooral blijkt uit het gebruik van de imperatiefvorm op l. 279, had ook deze oefening waarschijnlijk eerder als doel om het taalgebruik van de leerlingen te corrigeren dan om hen voor te bereiden op de lectuur van de klassieke auteurs.

D. TECHNAI

In wat voorafging werd reeds meermaals gealludeerd op de *Technê* van Dionysius Thrax. Lange tijd was deze elementaire spraakkunst het enige grammaticale compendium dat ons uit de Oudheid bekend was, maar sinds het einde van de 19de eeuw zijn er ook een aantal fragmenten van leerboeken op papyrus teruggevonden. Deze leerboeken zijn, zoals reeds gezegd, zowel inhoudelijk als formeel sterk gerelateerd aan de *Technê* van Dionysius Thrax en bevatten net als deze een systematisch en beknopt overzicht van de letters, de lettergrepen en de rededelen aan de hand van een hele reeks definities, classificaties, onderverdelingen en voorbeelden.³⁸ Ter illustratie bied ik een gedeeltelijke transcriptie van *P. Yale 1.25*, een leerboek uit de 1ste eeuw na Chr. (= Criamore nr. 358)³⁹:

Col. 1

1 [λόγος δ' ἐστὶν π]εζὴ λέξεων σύν[θεσις]
2 [διάνοιαν αὐτο]τελῆ δηλοῦσα. τούτου
3 [δὲ μέρη ἐστὶ]ν ἐννέα, ὄνομα, προση-
4 [γορία, μετοχή], ἀντονομασί[α]ι,
ἄρθρον, | Een zin is een samenstelling van woorden
in het algemeen, die een zelfstandige ge-
dachte uitdrukt. Er zijn 9 zins (-/rede-)
delen, (namelijk) de eigennaam, de soort-
naam, het deelwoord, het voornaam- |
|---|---|

een te memoriseren tekst (cf. o.a. V. LAW, 1996. "The Mnemonic Structure of Ancient Grammatical Doctrine". In: P. SWIGGERS – A. WOUTERS, *Ancient Grammar: Content and Context*, 37-52. Leuven-Paris).

³⁸ Cf. A. WOUTERS, 1979. *The Grammatical Papyri from Graeco-Roman Egypt. Contributions to the Study of the 'Ars Grammatica' in Antiquity*, 49-52. Brussels. Voor een overzicht van de τέχναι die vóór 1994 werden teruggevonden, cf. P. SWIGGERS – A. WOUTERS, 1995. "Technê et empeiria: la dynamique de la grammaire grecque dans l'antiquité à la lumière des papyrus grammaticaux". *Lalies* 15. 83-101.

³⁹ Transcriptie uit WOUTERS 1979, pp. 49-52.

- 5 [ῥῆμα, πρόθεσις], ἐπί<ρ>ρημα,
 σύνδε[σμο]ν
 6 [... ὄνομα μ]ὲν οὖν ἔστιν λέξις [οὐ-]
 7 [σίαν ἰδίαν σῶ]ματος ἢ πράγματος
 8 [σημαίνουσα, χ]ωρὶς χρόνου πτώσε-
 9 [ων ἐπιδεκτι]κῆ, οἷον Ὅμηρος, Πάρις.
 10 [προσηγορία δ'] ἔστιν...

woord, het lidwoord, het werkwoord, het voorzetsel, het bijwoord en het voegwoord. De eigennaam is een woord dat de individuele substantie van een concreet of een abstract subject uitdrukt en dat geen tijden aanneemt, maar naamvallen, zoals bijv. Homerus, Paris. De soortnaam is...

- 54 σύνδεσμος δ' ἔστιν λέξις συνάπτουσα
 55 τὰ μέρη τῆς ἔρμεν<ε>ίας. παραλαμ-
 56 βάνεται δὲ ἦτοι χάρις συμπλοκῆς
 57 ἢ διαζεύξεως ἢ αἰτίας ἢ συλλογισμοῦ
 58 ἢ ἀπορίας ἢ ἀκ<ο>λουθίας ἢ τοῦ μὴ κε-
 59 χηνέναι τὴν σύνθεσις.
 60 συμπ<λ>οκῆς μὲν οὖν εἰσιν οἱ τούτοι
 61 δηλωτικοὶ σύνδεσμοι, ἀλλὰ, μέ [ν], τέ,
 62 κέ, ἰδέ, ἦδέ, καί,
 ἦτοι, ἡμὲν, ἄν. δ[ι]α-
 63 ζεύξεως⁴⁰

Het voegwoord is een woord dat de delen van de taaluiting met elkaar verbindt. Het is ofwel verbindend ofwel disjunctief ofwel redengevend ofwel redeneringvormend ofwel vragend ofwel voorwaardelijk ofwel opvullend. De voegwoorden die een verbinding aanduiden, zijn de volgende: ἀλλά ('maar'), μέν ('wel, enerzijds'), τε ('en'), κε, ἰδέ ('en'), ἦδέ (['en'...] 'en'), καί ('en'), ἦτοι ('en waarlijk'), ἡμὲν ('en' [...'en']), ἄν. (De voegwoorden die een) disjunctie (aanduiden)

5 σύνδε[σμο]ν: l. σύνδε[σμο]ς

55 ἔρμεν<ε>ίας: l. ἔρμην<ε>ίας

56 χάρις: l. χάριν συμπλοκῆς; l. συμπλοκῆς

57 διαζεύξεως: l. διαζεύξεως

59 σύνθεσις: l. σύνθεσιν

60 τούτοι: l. τοιοῦτοι συμπ<λ>οκῆς; l. συμπ<λ>οκῆς

61 ante δηλωτικοί: spatium

63 | ζεύξεως: l. | ζεύξεως

Dit leerboek bevat ten eerste een definitie van de zin (ll. 1-2), vervolgens een opsomming van de reededelen (ll. 2-5), en tenslotte een reeks definities van deze reededelen met voorbeelden (ll. 6 ff.). Binnen de woordklasse van het voegwoord (ll. 54-63) wordt, net zoals bij het bijwoord, nog een verdere onderverdeling gemaakt in verschillende soorten, die ook telkens met voorbeelden worden geïllustreerd. De structuur van de τέχνη is dus afdalend: men vertrekt van de zin en eindigt bij de subcategorieën van het voegwoord. Deze hiërarchische structuur was er in de eerste plaats op gericht om de memorisatie van de leerboeken te vergemakkelijken.

Waarom dienden leerlingen deze leerboeken dan te memoriseren? Waarom moesten ze de reededelen met hun formeel-semantische eigenschappen en subklassen kunnen definiëren? Meer dan waarschijnlijk vormde ook dit grammaticale begrippenapparaat een inleiding tot de studie van de klassieke auteurs, en in de eerste plaats Homerus.

⁴⁰ Hier wordt de tekst in het midden van een zin abrupt onderbroken, hoewel er nog ruimte was voor een aantal regels.

Dit wordt ten eerste door een aantal elementen uit de τέχναι zelf gesuggereerd. Zo bevatten deze leerboeken o.a. dualisvormen, voorbeeldzinnen uit Homerus, voorbeelden van auteursnamen of persoonsnamen uit de *Ilias* (l. 9) en literair gekleurde woorden (l. 62: κέ, ἰδέ etc.) die haast enkel in een epische of poëtische context voorkomen.

Daarnaast kunnen we ons ook beroepen op een aantal externe bronnen om de functie van de grammaticale handboeken in het onderwijs te bepalen.⁴¹ Zo bevatten tabletjes 5a en 5b uit het handboek van Epaphroditos bijvoorbeeld een lange lijst met de verschillende subcategorieën van het naamwoord, telkens voorzien van enkele voorbeelden. Deze schooltekst is kennelijk gebaseerd op een τέχνη die een uiteenzetting bevat over het naamwoord en geeft aldus een mooi beeld van de manier waarop leerkrachten en leerlingen met de inhoud van de grammaticale leerboeken in de praktijk omsprongen. Uit de talrijke voorbeelden van epische heldennamen blijkt dat de schoolkinderen zich deze classificatie in de eerste plaats dienden eigen te maken met het oog op de correcte analyse van de verschillende types van naamwoorden in de klassieke literaire teksten. Een tweede belangrijke bron betreft een passage uit Sextus Empiricus (2de-3de eeuw na Chr.) over de zogenaamde μερισμός-techniek, letterlijk de “verdelingstechniek”, een didactische methode, die, zo legt de auteur uit, vooral berust op twee pijlers, namelijk op de scansie of “verdeling” in versvoeten en op de onderscheiding van de rededelen.⁴² Elders biedt Sextus ons ook een voorbeeld van deze μερισμός-techniek, toegepast op het openingsvers van de *Ilias* (*Adv. Math.*, 1, 133):

‘Bezing mij, Muze, de wrok van Peleus’ zoon Achilles’,
de rededelen van dit vers zijn de volgende: μῆνις is een soortnaam, ἄειδε is een werkwoord in de imperatiefvorm, θεά is opnieuw een vrouwelijke soortnaam, Πηληϊάδεω is een patronymicum en daarnaast is Ἀχιλλῆος een eigennaam.

Ook uit deze passage blijkt dat kennis van het grammaticale begrip-
penapparaat uit de leerboeken in de eerste plaats een literair doel diende. Van leerlingen werd verwacht dat zij zinnen uit literaire teksten konden opsplitsen in hun verschillende rededelen en deze correct konden benoemen volgens de μερισμός-techniek. Voor deze methode, die allicht populair was in de Griekse en de Byzantijnse periode⁴³, werden

⁴¹ Cf. hiervoor ook WOUTERS 1999, pp. 66-67.

⁴² Cf. ook Quintilianus, *Inst. Or.*, 1, 8, 13 voor een allusie op deze twee pijlers.

⁴³ Ook nu nog wordt van deze didactische methode gebruikgemaakt. Zo is de μερισμός-techniek bijvoorbeeld heel populair in de studie van het Bijbelgrieks, waarbij men doorgaans elk woord van het Griekse Nieuw Testament grammaticaal analyseert.

overigens vanaf een bepaald moment ook specifieke handboeken gecreëerd, de zogenaamde ἐπιμερισμοί of "parsing grammars", grammatica's die een klassieke of religieuze tekst bevatten waarvan elk woord uit elk vers of uit elke regel is voorzien van een grammaticale uitleg.⁴⁴

BESLUIT

De grammaticale schoolpapyri verschaffen ons heel wat specifieke informatie over het taalonderricht van het Grieks in de Oudheid. Ten eerste laten ze ons door hun direct karakter rechtstreeks kennismaken met een aantal praktische en didactische aspecten uit het antieke onderricht, zoals het schrijfmateriaal, de fouten die geregeld in grammaticale oefeningen slopen, etc. Ten tweede bieden ze door hun gevarieerde inhoud een concreet beeld van de taalkundige oefeningen die leerlingen bij de γραμματικός kregen voorgeschoteld en tonen ze aan dat het memoriseren van allerlei lijsten (classificaties, paradigma's, etc.) een centrale rol speelde in de dagdagelijkse onderwijspraktijk. Ten derde geven ze ons inzicht in de functionele context van grammatica in de Oudheid. Ze leren ons namelijk dat die in de eerste plaats gericht was op de studie van de klassieke teksten uit het Griekse literaire erfgoed. Ook al hebben we her en der een toegeving aan het contemporaine taalgebruik vastgesteld, zoals in de verbuiging van het voornaamwoord en de syntactische oefeningen, toch stond de taalstudie in de Oudheid vooral ten dienste van de literatuurstudie, waarmee ze conform het antieke concept van grammatica als "taal- en literatuurstudie" nauw verbonden was. Ten vierde zijn de schoolpapyri ook getuige van de grammaticale traditie waarin ze zijn ingebed. Op deze traditie ben ik niet uitgebreid kunnen ingaan, maar ik hoop her en der toch de band tussen het onderzoeksniveau en het onderwijsniveau te hebben aangetoond. Ten slotte kunnen we uit de papyri afleiden dat er een aantal pedagogische methodes die ook nu nog gangbaar zijn in het taalonderricht, hun wortels hebben in het antieke grammatica-onderricht. Of de lezer dit nu zelf als een positief dan wel negatief *Nachleben*

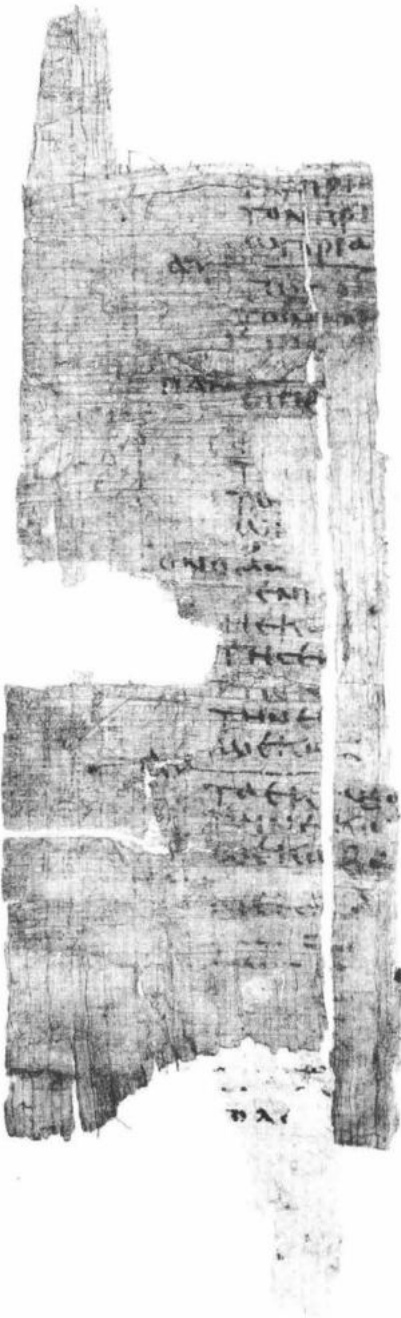
Bovendien wordt ze ook toegepast in een geautomatiseerde vorm. Denken we in dit verband bijvoorbeeld maar aan de presentatie van Griekse teksten op de website van "Perseus" (<http://www.perseus.tufts.edu>) of "The Chicago Homer" (<http://www.library.northwestern.edu/homer/>), waarbij door op om het even welk Grieks woord te klikken de morfologische analyse van het woord in kwestie getoond wordt.

⁴⁴ Cf. R.H. ROBINS. 1993. *The Byzantine Grammarians: Their Place in History*, 125-148. Berlin-New York.

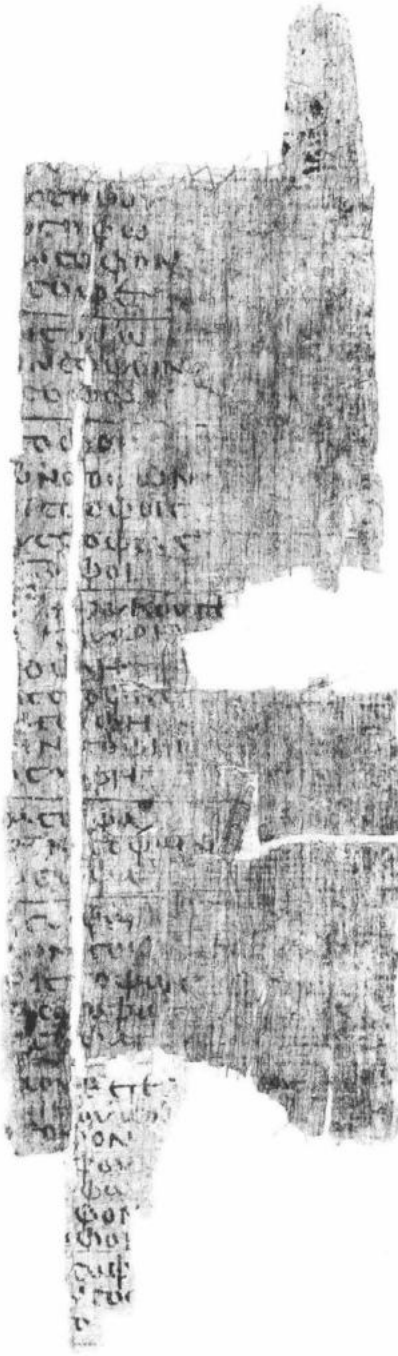
ervaart of heeft ervaren, dat laat ik aan zijn eigen oordeel of herinneringen over. Het oordeel van Quintilianus over grammatica klonk een twintigtal eeuwen geleden alleszins als volgt (*Inst. Or.*, 1, 4, 5):

zij is een noodzaak voor de jeugd, een bron van vreugde in de oude dag, aangenaam gezelschap in het privé-leven, en misschien wel het enige type studie dat meer inhoud in zich heeft dan uiterlijk vertoon.

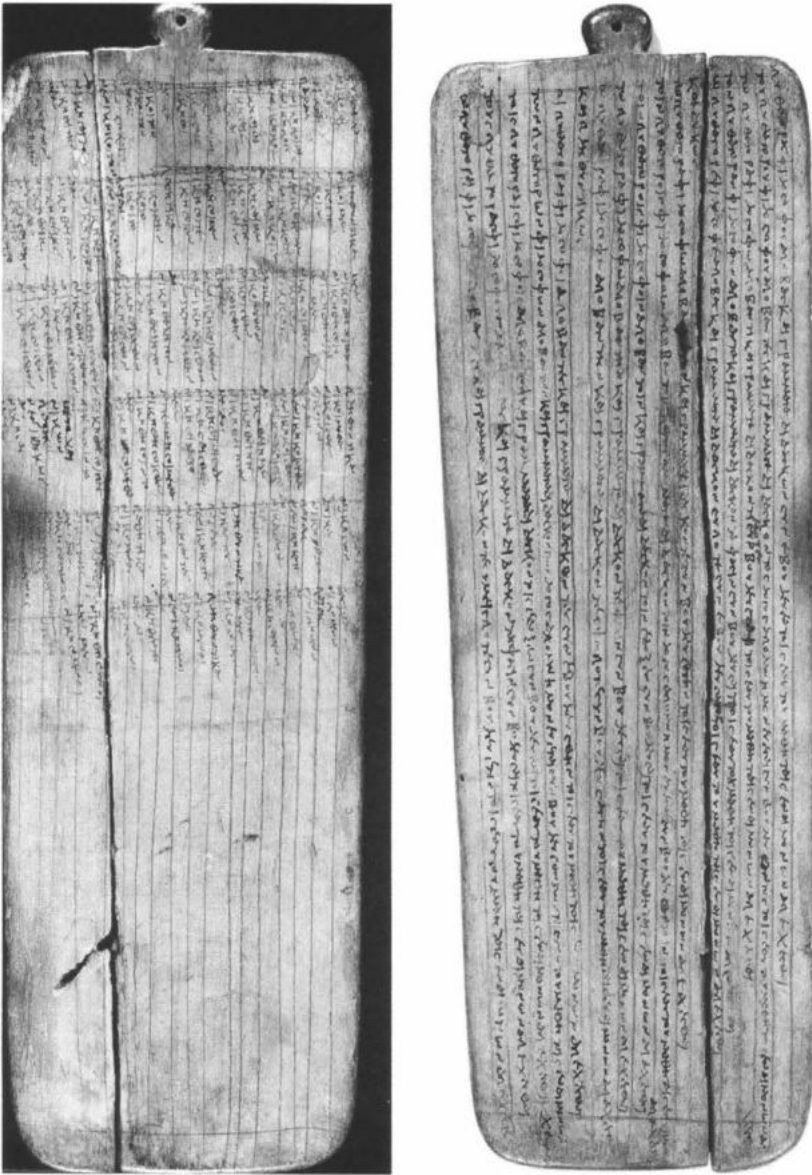
BIJLAGEN

PSI inv. 479 (recto zijde): verbuiging van de eigennamen ὁ Πρίαμος en ἡ Ἐκάβη (CRIBIORE 1996, LXIII)

PSI inv. 479 (verso zijde): verbuiging van het adjectief σοφός (CRIBIORE 1996, LXIV)

Brit. Mus. Add. MS. 37516 (2 zijden): vervoeging van het werkwoord $\nu\iota\acute{\kappa}\alpha\omega$ en verbuiging van een $\chi\rho\epsilon\iota\alpha$ over Pythagoras (CRIBIÖRE 1996, LXI)

